

Mr. Hyde srednjoeuropske moderne: Przybyszewski antimodernist?

Pokušat ćemo objasniti zašto povezujemo Stanisława Przybyszewskoga¹ s antimodernizmom. I danas je Przybyszewski, iako nije modernistički pisac najviše kanonske vrsnoće,² privlačan i izvan poljske kulture. Nesumnjivo je njegova kritika zatečenoga stanja, kritika oštra i beskompromisna, bila razlog privlačnosti Przybyszewskoga suvremenicima u slavenskim književnostima. Kraj je XIX. stoljeća, građanska kultura promiče vrijednosti suprotne senzibilitetu umjetničke boeme, koja se sve više otklanja od utilitarizma, pragmatizma i racionalizma kasnograđanskoga svjetonazora. Taj je širi kontekst opće mjesto južnoslavenskoga, ali i poljskoga *fin de sièclea*. U poljskoj je kulturi nastupila zasićenost pozitivizmom (iz vizure svjedoka vremena, usp. Leiser 1900: 4). I poljska *bohème du café* okreće se kultu radikalnoga individualizma, iracionalizmu i misticizmu, s primjesama društvenoga anarhizma. Przybyszewski je živio svoja načela. No važnije od toga kako je živa osoba pisca provodila svoje boemske dane, iako i te okolnosti imaju kulturnopovijesnu važnost, jest prepoznati beskompromisnost nekonformizma kao posljedicu radikalizma i u građanskom životu i u umjetnosti. Kako se vidi iz hrvatskih primjera posuđivanja od Przybyszewskoga, teorija o goloj duši imala je snagu filozofskoga načela; i pisci urednih građanskih biografija, konformisti u empirijskom smislu, u tekstu eksperimentiraju s konceptom gole duše. Sve su ove okolnosti odavno u književnoj povijesti poznate; međutim, niz je tekstova ostao nepročitan, među njima dio je i netiskan, primjerice drama *Sfinga* Branka Vodnika,³ jasan primjer nadahnutosti izravno Przybyszewskim. No kako je autor živio tipskim životom akademskoga znalca i književnoga povjesničara, od su-

¹ Najnovije je kritičko izdanje Przybyszewskoga: *Proza poetycka. Pentalogia: Requiem aeternam. Z cyklu Wigilii. De Profundis. Androgynie. Nad morzem*. Ur. Gabriela Matuszek, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2022, 654 str. Ranije je izdanje (iste priređivačice) *Synagoga szatana i inne eseje*. Kraków 1995.

² U novijim pregledima vrha kanona književnosti Mlade Poljske (Nycz 2013: 13–14) nema Przybyszewskoga (sam vrh čine Leśmian, Brzozowski, Irzykowski, Berent); fazu iz 1890-ih Nycz razmatra s obzirom na prijepore između, tad još ne posve artikuliranih, programâ oko dekadencije (koja je zastupala simbolizam) i neoromantikâ; kanon Mlade Poljske nastao je temeljno kao reakcija na te prve, ranomodernističke pokušaje.

³ Dramu smo opisali u: Rogić Musa 2024: 195–213. U članku je objašnjen i biografski te poetički kontekst Vodnikova književnoga rada, u kojemu je mnogo poljskih utjecaja.

vremenika nitko se nije bavio njegovim mladenačkim književnim radom. Ako takvi pokušaji ostanu nepoznati, ne može se u punini sagledati utjecaj Przybyszewskoga na hrvatsku kulturu. Vodnik kao krakovski student preuzima poetiku koju u tom trenutku čita kao najpotentniji dio aktualne poljske književnosti. Koliko je imao zagovornika, toliko je Przybyszewski imao i protivnika, gorljivijih od prvih, pa je Vodnikovo opredjeljenje za poetiku gole duše utoliko povijesnopoetički indikativnije. Usto, Vodnik je imao golemu književnu naobrazbu, poznao je poljsku književnost XIX. stoljeća i jako je dobro razumio kojoj se književnoj tradiciji Przybyszewski usprotivio

Teorija gole duše (*Auf den Wegen der Seele*, Berlin 1897; *Życie*, 1989, br. 42–49) nije književni eksces,⁴ poetička doskočica kojom se htjelo uznemiriti građanski i katolički moral; posrijedi su bile ozbiljnije ambicije. Dualizam između razuma i duše koji promiče Przybyszewski u suprotnosti je s filozofijom racionalizma koja je dominirala za većega dijela XIX. stoljeća i prelila se u književnost realizma, naturalizma i pozitivizma. Taj dualizam nije izum Przybyszewskoga, no valja mu priznati zaslugu za zaokret poljske književnosti (istina, ne zadugo) prema dominaciji podsvjesnoga i duševnoga, koje u njegovu poetičkom konceptu postaje jedina istina, takva da ne podliježe društvenom konformizmu. Zadaća pisca postaje potraga za skrivenim slojem duševnoga života. Književnost s kraja XIX. stoljeća koja nastoji slijediti taj put u većine je pisaca stereotipno i nevješto potpadala u manirizam⁵ opisa tipskih devijacija, alkoholnih delirija, manija, psihičkih poremećaja i seksualnih epizoda koje prate rubna duševna stanja. S takvim „modernističkim“ tipom fabule i protagonista danas imamo osobit čitateljski problem jer se odveć lagano otklizne u humorno tumačenje ni po čemu šokantnih devijantnosti. No i dalje stoji da su Przybyszewski i njegovi hrvatski nastavljači (koliko god literarno nevješti) rani pokušaj privilegiranja podsvjesnoga u književnosti. U povijesnopoetičkom nizu i poljska književnost, a hrvatska napose, „kasne“ i slijede tendencije engleske, francuske i njemačke književnosti koje kroz cijelo XIX. stoljeće, a i s kraja XVIII. stoljeća, imaju autore, pa i omladinske, koji prelaze rubove egzaktne stvarnosti (tada je već posvuda bio glasovit slučaj Jekylla i Hydeja), no ne smije se miješati koncept gole duše s faustovskim motivom – u potpunosti je riječ o svjesnu naporu pojedinca da prodre u onostrano, da žrtvuje svoju građansku osobu za višu spoznaju; gola duša dio je nas za kojim ne tragamo, naprotiv, krijemo ga, sramimo ga se, potiskujemo ga, a ako smo prosječno racionalni – sumnjamo u njegovo postojanje. Ako slijedimo Przybyszewskoga, gola duša ne može ne postojati u svakom čovjeku, neovisno o njegovoj svijesti o njoj. Danas nema pisca kojem bi se pripisalo čudaštvo ako bi se time bavio. No nije tako bilo za života

⁴ Upućujemo na Benešićev članak o konceptu gole duše (1910: 254–256).

⁵ J. Krzyżanowski (1980: 35–36) gotovo da otklanja mogućnost da bi Przybyszewski svojom prozom (koja mu je „pretenzionalna“, „sztuczna“, „drewniana“) mogao biti zanimljiv suvremenijem čitatelju.

Przybyszewskoga, a pogotovo pisac koji se u nas time bavio nije mogao postići književni uspjeh. Dovoljno je prisjetiti se Kamova. I unutar tobože liberalne moderne (kakve u hrvatskoj književnosti ima tek u tragovima) podsvjesno je bilo antinorma.

Naša su pitanja povijesnopoetičke naravi: kako je srednjeeuropska moderna od modernista načinila antimoderniste? Je li svaki antimodernist samo radikalni modernist? Zašto moderna nije uspjela integrirati svoju krajnju modernost? Przybyszewski već za života postaje kao bolest na tijelu poljske moderne, dio koji kritika želi popraviti, poravnati, i tako vratiti ravnotežu u književni život. U hrvatskoj je kulturi jaz bio i veći: dovoljno je podsjetiti kako je Matoš reagirao na Kamova, tekstualnim metaforama bolesti. Srednjoeuropska se boema podijelila, jedan njezin dio ostaje uz umjereni *l'art-pour-l'art*, drugi dio prelazi na tamnu stranu;⁶ prvi se bave skladom forme i u neorenesansnom duhu njeguju savršenstvo oblika i jasnoću misli, drugi anticipiraju što će se svim tim sonetima, vijencima, impresionističkim krajolicima i floralnim metaforama dogoditi s avangardom, koja će, ne svugdje jednakim intenzitetom, pokušati poništiti sve što joj je prethodilo. Znamo iz *Confiteora*⁷ (*Życie*, Kraków, 1899, br. 1, str. 10) – Przybyszewski nije modernist-formalist, ne propisuje rime i figure, a u motivima nije ni esteticist: „Wprawdzie istotny artysta jest zespołem wszystkich możliwych dusz ludzkich, ale tylko ‘rzeczywistość’, wszystko jedno jakiego rodzaju, daje tej zbiorowej duszy tę całą pełnię życia, jaka istotny twór cechuje“ (*Moi współcześni*, str. 3).

Ako prihvatimo premisu da je antimodernizam naličje poetike u Przybyszewskoga, to nam omogućuje da prepoznamo bitne pojave i hrvatske moderne, koje je naša kritika ili ignorirala ili razumijevala kao neuspjele pokušaje. Branko Vodnik nije isti slučaj kao Julije Benešić, koji je, držimo, nedvojben modernist-antimodernist. Za lirskoga Benešića vrijedi kredo iz rane faze moderne: napredan i konzervativan princip u književnosti nema veze s istoimenim političkim pojmovima. Taj je procijep uobičajen u čitanjima moderne, čak i kanona moderne; nesporazum se osobito često javljao u literaturi o Matošu (gdje je na djelu politički konzervativizam u paru s artizmom, u kojem je Matoš opet konzervativan jer je u kritici mjestimično dogmatik). Poetička proturječja srednjoeuropske moderne doista su nepregledna, spomenimo samo opoziciju između esteticizma i simbolizma. Uobičajeno, to i nije opozicija, dio je iste poetike, no upravo je Przybyszewski simbolist-antiesteticist, pri čemu dakako ne mislimo da je estetika ružnoga po sebi antiesteticizam (jer nije). Przybyszewski je

⁶ Riječima sudionika epohe: „Staje się on przez to wybitnym przedstawicielem naszej epoki, która ma w sobie coś, co jak nocne mroki, jest zakończeniem jednego dnia, a razem i zapowiedzią dnia nowego.“ (Bytkowski 1902: 100)

⁷ Je li to manifest umjetničkoga modernizma ili samoreklama darovita mistifikatora, pitanje kojim se bavio niz tumača Mlade Poljske, zapravo nije presudno. Književnopovijesno ipak je to najvažniji manifest poljskoga modernizma (Matuszek 2008: 57).

antiesteticist jer njegova književnost nije predstavljачka, nije oblikotvorna, njegova je deskripcija u službi duševnoga stanja koje pronosi, a ne u službi skladnosti i ljepote (ili ružnoće). Izričaj ga zanima još manje. Matoš nije mogao prijeći preko toga, zamjerajući u kritikama, i proze i lirike, upravo manjak svijesti o važnosti sklada u izričaju, naročito tamo gdje je tema introspektivna. Kod tipičnoga srednjoeuropskoga modernista s kraja stoljeća, kakav je u nas Matoš, eksces u temi i dalje zahtijeva disciplinu u formi. Przybyszewskoga to uopće ne zanima (ne razlikuje formu kao zaseban dio poetike; usp. koncept „integralnoga pesimizma“, Kaźmierczyk 2021: 211).

Antimodernizam moderne⁸ prisposodiv je metaforom Jekylla i Hydea: moderna je samozatajni učenjak, zaokupljen metafizičkim pitanjima; istina, voli zaviriti preko ruba onostranoga, zaokuplja ga misao takve slobode, ali i dalje živi ograničenim, društveno prihvatljivim životom; njemu se obličje Hydea događa slučajno, kao nusproizvod bezazlena eksperimenta, i počinje se potom ukazivati mimo njegove volje. Antimodernističke težnje proviruju iz finoga tkanja modernina vanjskoga obličja, u poljskoj kulturi u liku Przybyszewskoga, u nas (prerano!) u liku Kamova; obojica se javljaju mimo kontrole srednje struje; dok glavnina modernista piše pejzažne sonete, kod Przybyszewskoga i Kamova proviruju anarhija, sotonizam, podsvjesno, nagonsko. I naši sitni primjeri iz hrvatske književnosti točno pokazuju tu podvojenost: Benešić gradi karijeru urednika, kritičara, intendanta, dok piše homoerotske stihove; Vodnik piše književnopovijesne sinteze, i istodobno dramu s klišejima naturalizma (silovanje, preljub, ubojstvo sjekirom), ali, barem kod Vodnika, to je samo ornamentika: važnije od upotrebe poetičkih sredstava jest to da mu je cilj prepisan od Przybyszewskoga – raskrinkati amoralnost građanskoga društva, uperiti oštricu u naoko najfinije građane (svećenika, učenjaka, učitelja, glasovitoga književnika), razgoliti im *dušu*. Sloj antimodernizma u Przybyszewskoga nije motivske prirode; nijedna patologija opisana u književnom tekstu po sebi nije ni modernistička ni antimodernistička. No nije antimodernizam Przybyszewskoga objašnjiv ni samo pomoću poetičko-sistematizacijskih ladica. Kao pojedinac opterećen vlastitim nasljeđem, djetinjstvom (ocem), psihopatologiju je zastupao kao jedinu moguću antropologiju. Kako drukčije objasniti njegov golem odjek u drugim slavenskim književnostima? Utjecaj na hrvatske autore samo je djelić mozaika panslavenskih „pšibiševskovića“, kako ih je nazivao Matoš.

Iako su sličnosti znatne, pojam modernizma, pa tako i pojam antimodernizma, imao je drukčije značenje u poljskoj i u hrvatskoj književnoj historiografiji. Razlikuju se i terminološki i predmetno. Modernizam u objema kulturama funkcionira kao širok pojam koji se odnosi na modernost već ranoga novog vijeka i kasnije; nešto uži, a opet vrlo širok, jest pojam modernizma preuzet of francuskoga pojma *modernité*, i odnosi se na

⁸ Tendencije koje je sama paradigma razumijevala kao striktno modernističke očita su unutrašnja proturječja, pa i čiste suprotnosti (Nycz 2013: 16).

cijelo XIX. stoljeće, umjetnost i književnost nastalu u sastavu zaokreta koji je došao s kapitalizmom; taj je kontekst bitan za pojavu antimodernizma kao nepovjerenja u književnost koja je podupirala ranokapitalističku paradigmu. U poljskoj tradiciji (H. Markiewicz 1967, K. Wyka 1968) ustalilo se modernizmom nazivati rano razdoblje Mlade Poljske. Tradicija poistovjećivanja modernizma i Mlade Poljske potječe iz međuraća, kad je bilo važno razlikovati Mladu Poljsku od međuratne avangarde. Ako bi se primijenili poetički a ne historiografski kriteriji, modernistički pisci su i dekadenti Mlade Poljske, i avangardisti iz 1920-ih, i avangardisti iz 1930-ih, među kojima su mnogi antiavangardisti u odnosu na prvu avangardu, a posve sigurno to su i poratni neoavangardisti.⁹ Što je ostalo od svega toga, sažeo je Bolecki (ibid.: 29), koji je ubrojio u književni modernizam, redom: dekadentizam, parnasizam, ekspresionizam, simbolizam, futurizam, avangardu, klasicizam, katastrofizam. Najvažnijim značajkama poljskoga modernizma drži (ibid.: 24–25) simbolizam (opisuje ga kao razlikovanje označenoga i označitelja; književnost je označitelj, posrednik za označeno, koje je objektivna činjenica materijalnoga svijeta, književno izjednačuje dakle sa simboličkim), vitalizam (životnost u najširem smislu, koja uključuje i bolest, smrt, sve pojave čovjekova postojanja, dakle – egzistencijalizam), esencijalizam (potraga za esencijom stvari i pojava), relacionizam (pravo na gledište prema predmetu, perspektivnost, u što ulaze sve vrste stilizacija, polifonijâ, citatnosti), konvencionalizam (uvjerenje da je umjetnost ludistička, dakle igra simbolima i konvencijama), poetičnost (semantička autonomija na svim jezičnim razinama, pravo na metaforičnost, hermetičnost, autoreferencijalnost), konstruktivizam (ideja o novoj organizaciji poznatih elemenata). Prve tri odlike odnose se na Mladu Poljsku.

U Poljskoj je objavljen nepregledan niz radova o Mladoj Poljskoj koji na sve zamislive načine komentiraju i Przybyszewskoga; ima mišljenja koja cijeli poljski *fin de siècle* tumače kao neopasnu, šaljivu epizodu, kratki predah između ozbiljnih pothvata, epizodu u kojoj su nakratko zavladao osobenjaci poput Przybyszewskoga i ušli u modu sa svojim pretencioznim idejama, dok se nije opet pojavio realistički roman nakon Prvoga svjetskog rata. U hrvatskoj književnoj historiografiji golem je napor utrošen u dokazivanje da smo u moderni uhvatili korak s Europom, i mnoga se čitanja, pogotovo komparativna, temelje na pokušajima da se pokaže da su i naši pisci ponešto estetski vrijedno čitali, da su znali od koga prepisati. Moglo bi se dokazivati, s priličnim uspjehom, da je hrvatska književnost u svakom razdoblju imala barem jednoga „genijalnoga Poljaka“¹⁰ koji je bio u tom naraštaju u modi. Przybyszewski nije isto što i „bardovi“ XIX. stoljeća, a već je njegova doživotna legendarnost nervirala naše moderniste (mladoga Krležu). Vrijedno bi bilo objasniti sljedeće: zašto Ma-

⁹ O problematičnosti historijske uporabe pojma modernizma i vanjskim okolnostima, izravno političkima, koje su utjecale na granice različitih modernizama od polovice XVIII. do druge pol. XX. stoljeća u Poljskoj usp. Bolecki 2002: 20.

¹⁰ Naslov je studije o Przybyszewskom G. Matuszek *Der geniale Pole?* (Kraków 1996).

toš i Krleža, inače po svemu različiti i jedva usporedivi, ne podnose Przybyszewskoga; zašto ga Benešić gotovo kriomice uvodi u hrvatsku kulturu kao činjenicu poljske književnosti koju moramo osvijestiti, a mladi ga Vodnik bira kao svojega jedinog pravog književnog uzora? Ako promotrimo što su pisala navedena trojica u doba dok je Przybyszewski još živ i njegov je utjecaj i izvan Poljske djelatan, rezultat je povijesnopoetički neočekivan: sveučilišni učenjak Vodnik piše erotsku novelu i naturalističku dramu; Benešić piše diskretne (automistificirajuće), visoko esteticizirane erotske stihove, prikrivajući (antimodernističke) uzore istančanošću forme (iako ranim slobodnim stihom čini eksperimentatorski iskorak); Krleža je sastavio bilješku o Przybyszewskom kao o piscu drugoga reda, no ipak je upravo Przybyszewski, uz Norwida, jedini poljski pisac koji je u Krležinoj *Panorami* samostalno obrađen.¹¹

Poljski dekadent, koji je pisao i njemački. Propovjednik 'satanizma', bez naročitih markantnih sposobnosti, uspio je da intonira novo poglavlje centralnoevropskog kulta gnjile i morbidne erotike. Predstavnik zbnjenog, često protusocijalnog, solipsističkog anarhizma, igran na evropskim scenama paraleleno sa Strindbergom, na koga je djelovao, podlegavši i sam njegovu uplivu. Przybyszewski pisao je loše i površno, zaogrnuvši se dostojanstvom svoje kićene rječitosti, pošto mu je bilo važnije da se gubi u papagajskoj imitaciji tuđega kriještanja nego da progovori o ozbiljnim opasnostima koje su prijetile i njemu lično i čitavom onom vremenu, u predvečerje katastrofe godine 1914 (iz 1935; Krleža 1975: 373).

Koncept gole duše bio je tema nizu prominentnih poljskih polonista (usp. bibliografiju u: Przybyszewski 2014: 37–42).¹² U zborniku *Słowianie w świecie antynorm Stanisława Przybyszewskiego* (1981) za poredbenu poljsko-hrvatsku perspektivu važnost imaju prinosi Jadwige Stadnikiewicz-Kerep¹³ i Małgorzate Wierzbicke¹⁴.¹⁵

¹¹ Przybyszewskoga spominje i govoreći o Proustu: „Plitkog snobizma u Marcelu Proustu nema. Przybyszewski ili Bahr vrve plitkim i suvišnim citatima poput starinskih recepata.“ (1926; 1975: 351–352)

¹² U nizu biografskih priloga najviše je podataka donio S. Helsztyński (*Przybyszewski. Opowieść biograficzna*, 1973); poetikom i programom bavio se niz polonista, čije su studije i same ušle u kanon: Stanisław Kolbuszewski, *Romantyzm i modernizm*. Katowice 1959; K. Wyka, *Modernizm polski*. Kraków 1968; Julian Krzyżanowski, *Neoromantyzm polski 1890–1918*. Wrocław 1963; Roman Taborski, *Wstęp*, U: Przybyszewski, *Wybór pism*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1966; Henryk Markiewicz, *Młoda Polska i „izmy“*, u: *Przekroje i zbliżenia. Rozprawy i szkice historycznoliterackie*. Warszawa 1967; K. Wyka, *Programy, syntezy i polemiki literackie okresu*, u: *Młoda Polska*, sv. 2. *Szkice z problematyki epoki*. Kraków 1987; Józef Dynak, *Przybyszewski. Dzieje legendy i autolegendy*, Wrocław 1994; utjecajnu analizu *Confiteora* napisao je M. Głowiński (1995: 87–104).

¹³ Kod Stadnikiewicz-Kerep doneseno je u bibliografskom i preglednom smislu skoro sve vrijedno spomena. Posebna su joj tema hrvatski prijevodi ulomaka iz Przybyszewskoga, među kojima nije ustanovljeno koji su načinjeni s izvornika, a koji s njemačkoga; posebnu pažnju zaslužuje Przybyszewski u hrvatskom teatru. Prijevodi drama za kazalište obiluju jezičnim pogreškama i prilagodbama koje iznevjeruju

Vrijedi se vratiti i starijoj kritici (K. Irzykowski,¹⁶ *Pierwszy bilans Przybyszewskiego i jego autorehabilitacja*, u: *Wiadomości Literackie*, 1926., u povodu knjige *Czasy i ludzie. Moi współcześni*. Warszawa, Biblioteka Polska, 1925). U novije doba teorijski utemeljeno čitanje Przybyszewskoga ponudila je Gabriela Matuszek¹⁷ (2008).

- izvornik (Stadnikiewicz-Kerep 1981: 313). V. Jelovšek prevodio je po sličnosti zvuka, udaljujući se od značenja, to se osobito vidi u prijevodu *Zlatnoga runa* (ibid.: 315). Dodajmo, iako se može osporavati i Benešićevo razumijevanje koncepta gole duše, Matoš je promašio i više, ali treba imati na umu da je Matoš mogao čitati samo (pogrešan) prijevod *Zlatnoga runa*. Iako su važni za pregled recepcije, ovi podatci više govore o stanju tadašnje hrvatske kritike nego o Przybyszewskom. Benešić profesionalno prati poljsku dramu, osobito dok je intendant, a Matoš prati gotovo sve prijevode iz stranih književnosti. Isto je, prigodno dakle, i s jubilarnim odjekom 1922., kad je izašlo dvadesetak članaka u hrvatskoj periodici o Przybyszewskom; sve ih više zanima hrvatska premijera *Snijega* nego dramski autor.
- ¹⁴ Wierzbicka ispravno sudi da Matoš o Przybyszewskom zna vrlo malo. Nije boravio u Poljskoj, nije bio iz istoga kruga utjecaja kojem su podlijegali Jelovšek i Vodnik. Zna malo, a sudi oštro, te je stoga, kao i u slučaju drugih stranih pisaca, njegov stav važan za matošologiju, a za Przybyszewskoga jedino kao pokazatelj kako se širio krug njegovih zagovornika i osporavatelja. Iz toga ipak se ponešto može zaključiti: najprije da je sam Matoš nastojao biti obaviješten, unatoč nedosljednostima koje mu se mogu naći, i drugo, da je hrvatska književna sredina bila srednjoeuropski kulturni prostor u kojem se, jednako kao u drugim središtima Monarhije i njezinih susjeda, gradio književni život oko gradske boheme, te da hrvatska književnost oko kraja stoljeća nije usmjerena samo na narodno pitanje, što se može zaključiti ako se čita periodika toga vremena u kojoj objavljuju tzv. stari.
- ¹⁵ Najsustavnija je hrvatska istraživačica odjeka Przybyszewskoga u hrvatskoj moderni Košutić-Brozović (1981: 275–301). Osobit je njezin prinos što je dokazala da hrvatski modernisti čitaju poljske iz druge ruke (iz češke ili njemačke periodike, usp. ibid.: 280). Iznimka je J. Kosor. Sigurno su iz poljskih izvora čitali Vodnik (njegov je časopis *Mlada Hrvatska* jedini hrvatski periodik 1904. orijentiran gotovo isključivo na poljsku i češku književnost) i Benešić, u to nije osnovano sumnjati. Košutić-Brozović u pravu je za Jelovšeka (koji je živio u Pragu) te za Matoša, koji čita njemačku periodiku.
- ¹⁶ Irzykowski je ponudio uvjerljivo tumačenje Przybyszewskoga: uočio je paradoksalnost cjelokupna njegova sistema te izrazit subjektivizam (cijeli mu je opus jedan jedinstveni „confiteor“). Uz ostalo Irzykowski tvrdi da književni naraštaj 1920-ih ne može sebi predočiti važnost Przybyszewskoga i kakav je učinak njegova pojava imala na poljski književni život s kraja stoljeća. Koncept gole duše nije mu najveća zasluga; i europeizaciju poljske književnosti zacijelo treba vrednovati kao njegov prinos. Unio je u književnost dvije ideje književno vrlo potentne: tajnu i grijeh. Piše Irzykowski: „W Krakowie miał chwilę, kiedy czuł się królem dusz“. No upravo je u tom okružju rasla sila koja ga je na koncu prerasila: Wyspiański. Irzykowski nudi pronicavu usporedbu između pojmova podsvjesnoga u Freuda i gole duše, tvrdeći da nisu ni blizu isto; podsvjesno je u freudizmu trebalo zahvatiti u najskrovitije i najkompleksnije slojeve psihe, a likovi Przybyszewskoga nemaju tu dimenziju, psihološki nisu dovoljno kompleksni. Dodajmo, to nije nužno književna mana, jer Przybyszewski i nije htio prikazivati stvarne ljude, ili barem takve likove koje bismo mogli prepoznati kao stvarne. Przybyszewski se zanimao i za biologiju i za psihologiju, no razumijevao ih je metafizički, ne zanimajući se za veze sa živim ljudima. Artizam Przybyszewskoga cerebralan je, čisti simbol. Istodobno, formu je podređivao sadržaju, ona sama nije mu tema. Dodajmo, glavnina pjesnika srednjoeuropske moderne, nasljedujući uglavnom francuske uzore, ponajviše se bavi upravo formom, koju ne razumijevaju formalistički, nego esteticistički. Przybyszewski nije ta vrsta modernista.
- ¹⁷ G. Matuszek otvorila je nove mogućnosti u čitanjima S. Przybyszewskoga, no njezina monografija nema ambiciju zahvatiti u književnohistoriografsku cjelinu; biografski podatci, i uopće faktografija povezana s piscem, nisu njezin predmet i donose se na marginama; dramski opus, pisma, njemački dio opusa (višestruko komentiran, ne i filološki) također nije njezin predmet. Studija Matuszek dragocjena je jer je hermeneutička, traga za interpretacijskim ključem za Przybyszewskoga. Sekundarna joj je literatura psihoanalitička (Freud, Lacan), kulturološka (Foucault, Baudrillard), dekonstrukcijska (Derrida) i rodnoteorijska (Irigaray, Cixous, Kristeva).

Iako se ne služi pojmom antimodernizma, Matuszek određuje Przybyszewskoga kao pisca reakcije, proturječne i nekonzistentne, na promjene u zbilji oko 1890. godine te kao primjer zaokreta u načinu književnoga reagiranja na te promjene (ibid.: 10). Matuszek slijedi dekonstrukcijsku metodu (kojom tumači vlastiti otklon od faktografije u čitanju Przybyszewskoga, usp. ibid.: 10–11) te dokazuje da su sve zrele postavke Przybyszewskoga, kad je već djelovao u Poljskoj, napisane izvorno u ranim esejima na njemačkome (ibid.: 18–19): esej o norveškom kiparu Gustavu Vigelandu (usp. *Na drogach duszy*) malo govori o kiparu, više o zaokupljenosti Przybyszewskoga pitanjem ženskosti, postojanjem *szatana* i njegovim odjekom u kiparovu djelu, te svjedoči o preokupacijama pisca, a ne umjetnika koji mu je tema (ibid.: 38). U ranim esejima Przybyszewski, komentirajući likovne umjetnike, inklinira mizoginiji (ibid.: 40), poimajući ženskost kao neprijateljstvo prema muškom principu. Sklonost demonologiji, nihilizam, zainteresiranost za ezoteriju, razvijanje duhovnosti na temelju naučavanja o okultnome, spiritualizmu i somnabuliji – Przybyszewski je već sve to imao kad je ušao u poljsku književnost. Njegova istraživanja toga područja rezultirala su knjigom *Die Synagoge des Satans. Ihre Entstehung, Einrichtung und jetzige Bedeutung* (Berlin 1897; poljsko izdanje *Synagoga szatana. Powstanie, rozwój i dzisiejsze znaczenie*, u: *Synagoga szatana i inne eseje*, Kraków 1995). U knjizi se služio pojmom „gologa života“ (*nagie życie*); tvrdi Matuszek, bilo bi bolje da ga je zadržao umjesto gole duše (ibid.: 53). *Goli život* obilježen je neutaživom pohotom, općenito libidalnim aspektom, i eksplozivnošću u sferi intimnoga i privatnoga. Erupcija seksualnosti i orgijastični nagi život nadomješten je kod kasnoga Przybyszewskoga štovanjem *szatana*.

Srednjoeuropska je moderna svojom središnjom poetičkom strujom epoha sklada, introspekcije, krajolika, simbolizma, impresionizma, bukoličkoga ozračja u lirskom modusu; a ipak – ni u jednoj fazi nije postojala bez dekadencije, antiracionalizma i antikapitalizma. Antimodernizam je kontrakultura srednjoeuropske moderne; u slučaju Przybyszewskoga – trijumf fetišizma mističnoga mišljenja. Figura *szatana* ugrožava moderninu modernost (Matuszek 2008: 54); *szatan* je jedno od lica antimodernizma Przybyszewskoga.

Proturječja modernizma kako ih je primijenio Przybyszewski¹⁸ komentiraju se i nadalje.¹⁹ G. Legutko (2016) nudi nov pogled na stari problem, na vezu između

¹⁸ Usp. polemiku: Cezary Jellenta, *Modernizm*, u: *Ateneum*, 1904, 1, str. 3–13, i Z. Przesmycki, *Modernizm i poszukiwacze arcydzieł*, u: *Chimera*, 1904, 7/19, str. 131–142. Usp. Wyka, *Modernizm polski*.

¹⁹ M. Jakusz (2023: 369–389) utvrdio je da je historiografija koja se bavi međuratnom kritikom čiji je predmet Mlada Poljska toliko obilna da nije prigodice savladiva. Taj aspekt – kako neposredni nasljednici ocjenjuju djelo Przybyszewskoga i kako o nasljeđu Mlade Poljske međusobno polemiziraju – zahtijeva apsolutnu posvećenost samo toj temi. Iako ga međuratna kritika nije tako imenovala, osvijestila je da je propitivanje modernosti, koje ide do krajnjih granica antimodernosti, bilo sastavni dio modernističke poetike.

modernizma i romantizma, na kojoj je davno inzistirao I. Matuszewski u studiji o Słowackom (*Słowacki i nowa sztuka (Modernizm). Twórczość Słowackiego w świetle poglądów estetyki nowoczesnej*, 1902). Idealizam i metafizičnost koje Matuszewski vidi kod Słowackoga (usp. 1902: 123–124) za modernizma izjednačuje se s pojmom neoromantizma. Već modernisti započinju proces rastakanja modernizma, kao Brzozowski u *Legendi Młode Poljske*. Brzozowski je modernizmom držao ranu fazu Młode Poljske (usp. 1910: 119), kao fazu konsolidacije i usklađivanja sa zapadnoeuropskim tendencijama. Pojam modernizma u današnjem književnohistorijskom značenju upotrebljavao je samo Irzykowski, oko 1910., u fazi kad su programske polemike završile. Tumačeći ispraznost modernizma, Irzykowski piše o „bodleriziranoj“ gesti (1980: 219). O pojmu modernizma odredio se i Przybyszewski: „pokraczna, nieszczęsna i bezsensowna nazwa“, „dezorientująca odbiorców, którzy dają sobie wmówić, że modernista to bezbożnik, plugawy anarchista“ (*Młoda Polska. Najogólniejszy zarys*, u: *Szlakiem duszy polskiej*, 1917: 108). Odnos Przybyszewskoga prema romantizmu jasan je u tekstu *Szopen a Naród*,²⁰ u kojem je do razine afekta prisutna upotreba simboličkoga nazivlja romantičke baštine (*wieszcz, gienjusz, dusza narodu, pjetyzm, panowanie w Duchu, potęga Duszy Polskiej*); genij Chopina najizravniji je put u dušu poljskoga naroda: „Szopen jest narodowym w najwyższym sensie tego słowa znaczeniu“ (Przybyszewski 1910: 10).

Kontekstualnu važnost za naše čitanje imaju rasprava *Modernistyczny antymodernizm* A. Mencwela (1976), *Antimodernisti* A. Compagnona (Zagreb 2020) i *Antimodernizam* Z. Kravara (2003). U nizu Kravarovih tekstova koji propituju antimodernizam ističe se članak o V. Nazoru (2005: 313–323), zbog jasnoće kojom razlaže iznimno složenu temu: Kravaru je kao i inače posebno stalo do bistrine pojmova, pa razlikuje modernu u užem smislu (književnopovijesnu modernu, pojam kojim su se sami pisci u sinkroniji služili) i širu modernu, sinonim za kapitalističko društvo od kraja prosvjetiteljstva do kraja moderne koja se podudara s krajem Prvoga svjetskog rata; širi pojam izazivao je nepovjerenje u svim generacijama modernista. Kravar je uspio sažeti (ibid.: 314) taj prijepor:

U novijoj književnopovijesnoj literaturi sve se češće i na sve više primjera otvaraju uvidi u krajnje napet odnos između male moderne, tj. esteticizma, i moderne kao svjetskopovijesne epohe, pri čemu izlazi na vidjelo da se spor vodio oko osnovnih dostignuća duhovne, materijalne i političke kulture modernističkoga makroperioda, na primjer oko individualizma, racionalizma,

²⁰ Tekst je apologija Chopinova genija, u njem je mimo glavne teme niz nekonvencionalnih zapažanja (o Mickiewiczu kojega više nitko ne čita osim nekolicine filologa, zamišljenih nad *Panom Tadeuszem* kao nad *Mahabharatom*, jer slijediti trag poljskoga romantizma isto je kao slijediti indijski drevni tekst; o Słowackom koji je propao u francuskom teatru; samo je Chopin ostao, kao nepomućena zvijezda). Služili smo se izdanjem *Szopen a Naród*. Kraków 1910.

tehnike, demokracije. Razloge zbog kojih taj spor baš danas postaje uočljiv i zanimljiv vjerojatno valja tražiti u porastu spoznaja o ključnoj ulozi liberalno-kapitalističkoga trenda u povijesnim promjenama između prosvjetiteljstva i kraja 20. stoljeća, a vjerojatno i u navikavanju na povijesno stanje uspostavljeno potkraj 20. stoljeća, kad su liberalizam i kapitalizam ostali prividno bez alternative. Na toj pozadini jasnije se ocrtavaju primjese antimodernističkih nazora u esteticista, pa i u cijelom razdoblju od romantike do avangarde.

Mencwel piše o krizi koja je zahvatila poljsko društvo u posljednjem desetljeću XIX. stoljeća (1976: 213); ozračjem u književnosti dominirao je Sienkiewicz, nesklon postavljati teška – aktualna – pitanja. Brzozowski je prvi primijetio da sve zasluge za import modernističkoga nemira u poljsku književnost idu Przybyszewskom. Brzozowskomu je Przybyszewski ne samo estetski nego i etički i filozofski kodifikator rane faze Mlade Poljske (ibid.: 213). Ovako je Brzozowski sažeo teze Przybyszewskoga: čovjek ništa ne zna, ne zna tko je i što je, ne zna otkud dolaze njegovi postupci, a ipak osjeća u sebi grijeh, kaznu za nepoznatu krivnju, trag sotonskoga i neke duboke, skrivene istine (ibid.: 214). Mencwel pokazuje koliko misao Brzozowskoga nije dosljedna, ali ta je nedosljednost ostala usidrena kao trajno svojstvo Mlade Poljske. Zato je Brzozowski u središtu poglavlja *Modernistyczny antymodernizm*, primjer idealan da se zahvati u prijepore između s jedne strane kritike pozitivizma, s druge strane kritike neoromantizma, s treće strane kritike misticizma i nihilizma Przybyszewskoga, pri čemu Brzozowski prilazi građi povijesno-filozofski i s obzirom na vlastitu filozofsko-kritičku doktrinu komentira poetike Mlade Poljske.

Isti je problem, posve drukčije, opisao A. Compagnon, koji razmatra pojam antimodernizma unutar dvjesto godina, cijelo XIX. i velik dio XX. stoljeća; Francusku revoluciju, podrazumijeva se, uzima za početak antimodernističke imaginacije. Za razliku od Kravara, koji definira antimodernizam kao kritičku reakciju na modernu, Compagnon se bavi piscima koji su se osjećali antimodernima, a djelovali su unutar epohe koja je sebe vidjela kao modernu; tako je došao do zaključka da su ključni modernisti (Baudelaire) – antimodernisti. Kravar određuje antimodernizam kao kulturni pokret unutar same moderne, dok je kod Compagnona riječ o antimodernom senzibilitetu, subjektivnom poimanju vlastita stvaralaštva kao opozicije prevladavajućoj modernosti. Antimodernisti su, ako slijedimo Compagnona, osviješteni antiprosvjetitelji i ne vjeruju u društveni ugovor temeljen na racionalizmu. Sve što je konstrukt razuma, sve što društvo prepoznaje kao tobožnji napredak, antimodernisti preispituju pesimistički, razumijevajući društveni napredak kao duhovni pad. Compagnon ističe da antimodernisti zato biraju teme i primjere kojima upućuju na još dublje propadanje. Antimodernizam (francuski) uvod je u dekadenciju *fin de sièclea*. Jednostavnije rečeno, ako nije duboki pesimist, pisac nije antimodernist. Compagnon se pita je li antimodernistima više svojstvena neopredijeljenost nego aktivizam

jer i kad imaju aktivističke ambicije, uvijek su pristalice pasivnog nihilizma, „poletnosti očajanja“ (2020: 407). Aktivna „verzija“ antimodernista razvija sustavnu kritiku moderne i zamišlja društveni poredak i umjetničku paradigmu onkraj moderne. Na estetskoj razini antimodernisti se prepoznaju kao autori koji konkretnu političku zbilju preoblikuju u transcendentalnu poruku; Compagnon to naziva „estetizacija politike“ (ibid.: 111); u diskurs etike i politike unose subjektivitet osobnoga pesimizma i melankolije.

Da bi se Przybyszewskoga smjestilo u taj kontekst, nužno je najprije prepoznati koliko se sam očitovao kao stranac u svojem okružju. Przybyszewski je, naročito u prvom razdoblju kad se tek pojavio u Krakovu, nastupao (pa i doslovno, priređujući svojevrzne hepeninge) kao književno ime koje se kritički odnosi prema zatečenom stanju. Može li se koncept gole duše smatrati primjerom antimodernističke imaginacije? Ako je antimodernist protiv svojeg vremena, i to mu je temeljna odlika (kako tvrdi Compagnon), onda može. No držimo da koncept gole duše nije osporavateljska predodžba o književnosti koju je Przybyszewski zatekao, nego je slika koju je zamišljao kao nužan umjetnički iskorak. Przybyszewski nema ambiciju, ako mu je vjerovati na riječ, oblikovati novi program; doduše, kako je i inače u manifestima i moderne i avangarde, upravo takva mjesta treba čitati kao očitovanje svjesne programske geste i relativizaciju rezultata koji se programom postižu, a ne programa²¹ samoga (nalazimo za to potvrdu u *Na drogach duszy*, gdje ukoričuje kritike). U sastavu moderne djelovao je niz kritičara koji se protive modama moderne, ali ne razvijaju kritiku koju bi se naknadno moglo prepoznati kao pokušaj unutrašnje transformacije, a kako se pokazalo u povijesnom hodu poetikâ, nisu svi imali ni snagu avangardnih projekata. Pojam antimodernizma historijsko je zrcalo moderne: čitajući Przybyszewskoga, nailazeći na mjesta koja su pomodna u smislu dekadencije moderne, i na mjesta koja su im potpuna suprotnost, zastupamo mišljenje da je dijelom svoje spisateljske imaginacije zahvatio u ideje koje su se pokazale naknadno antimodernističkim. Ne zato što je imao namjeru rušiti modernu nego zato što je imao namjeru rušiti ustaljena gledišta svojega vremena, koja su bila u strogoj središtu modernističke paradigme.

U knjizi *Na drogach duszy*, programskom izdanju u kojem je skupio kritike iz *Życia* i njemačkih časopisa, Przybyszewski odbija mogućnost da ga se čita kao vođu pravca, kako mu se pripisuje, dovoljan je sâm sebi (Przybyszewski 1900: 7); podsjeća nas na Matoša, kad tvrdi da ne piše ni za djecu ni za gospođice, samo za umjetnike, za one koje zanima čista umjetnost i koji je znaju odvojiti od etičkih i društvenih pitanja (ibid.: 9); nema namjeru ponuditi sistem, iako „aforizmi“ koje nudi čine ukupnost njegova mišljenja o umjetnosti. Dušu određuje kao „mistično *mare tenebrarum*“ (ibid.: 19). I dalje:

²¹ Esejistički diskurs modernizma ima ambiciju oblikovanja književnoga programa; Nycz u taj niz pisaca esejista ubraja Przybyszewskoga, Brzozowskoga, Irzykowskoga (2002: 41). Razlikuje četiri tipa „programskoga“ diskursa: fikcionalni, dokumentarni, autobiografski i esejistički (ibid.: 42).

Dla mózgu dwa razy dwa są cztery, dla duszy mogą być milion, ponieważ nie zna interwali, ani w czasie, ani w przestrzeni/ Mózg – to materjalizm w zakresie wiedzy, to nauka w najmniejszym odporze siły, to psychofizyka – to socjalizm i niezliczone systemy ekonomiczne, które rodzą się, aby uszczęśliwić – ha, ha – człowieka przez kolektywizm pracy. (ibid.: 25–26)

Confiteor,²² s temeljnóm tezm da umjetnost nije ni ljepota ni „dio znanja“ te da je odraz onoga što je vječno i neovisno o svim promjenama i slučajnostima, o vremenu i prostoru, odraz esencije, dakle duše, u svem svijetu i u čovjeku, riznica je antimodernističkih „aforizama“:

Sztuka tendencyjna, sztuka pouczająca, sztuka-rozrywka, sztuka-patriotyzm, sztuka, mająca jakiś cel moralny lub społeczny, przestaje być sztuką a staje się „biblia pauperum“ dla ludzi, którzy nie umieją myśleć. / Sztuka demokratyczna, sztuka dla ludu, jeszcze niżej stoi/ ... / Dla ludu chleba potrzeba nie sztuki, a jak będzie miał chleb, to sam sobie drogę znajdzie. / Tak pojęta sztuka staje się najwyższą religją, a kapłanem jej jest artysta. / Artysta nie jest sługą ani kierownikiem, nie należy ani do narodu, ani do świata, nie służy żadnej idei ani żadnemu społeczeństwu. Artysta stoi ponad życiem, ponad światem, jest Panem Panów. / Naród to częśćka wieczności, i w nim tkwią korzenie artysty, z niego z ziemi rodzinnej ciągnie artysta najżywoźniejszą swą siłę. W narodzie tkwi artysta, ale nie w jego polityce, nie w jego zewnętrznych przemianach, tylko w tem, co jest w narodzie wiecznem: jego odrębności od wszystkich innych narodów, rzeczy niezmiennej i odwiecznej: rasie. / Dlatego jest głupią niedorzecznością zarzucać artyście w naszym pojęciu beznarodowość, bo w nim najsilniej przejawia się „istotny“, wewnętrzny duch narodu, on jest tym mistycznym Królem-Duchem. / Nie znamy żadnych praw, ani moralnych, ani społecznych, nie znamy żadnych względów, każdy przejaw duszy jest dla nas czystym, świętym, głębią i tajemnicą, skoro jest potężny.

Koncept je u temelju jednostavan: gola duša jest ono podsvjesno u čovjeku, definirano nagonima. Podsvjesno ne miruje nego upravlja čovjekom mimo njegove volje. Przybyszewski je modernist naturalist, njegov je gledište u temelju organičko, biološko. Naturalistički razumijeva i „dušu naroda“ („Naród to částka wieczności, i w nim tkwią korzenie artysty, z niego, z ziemi rodzinnej ciągnie artysta najżywoźniejszą swą siłę“. U: *Na drogach duszy*, str. 17). Pisac je za Przybyszewskoga nekovrsni medij koji s pomoću književnosti posreduje čitatelju uvid u dušu pojedinca i dušu

²² Usp. polona.pl/Confiteor/Stanislaw Przybyszewski/ Confiteor w: Życie, rok III, 1899 (pristupljeno 22. 5. 2024).

naroda. Proturječe je očito: kozmopolit i internacionalist, piše o „odrebnosci od wszystkich innych narodów“ i o „rasie“.

Potvrdu za naš pristup našli smo i kod Stanisława Dynaka (1981: 73–112), koji čitanje Przybyszewskoga temelji na činjenici da je sam pisac najznatnije pridonio vitalnosti mita o vlastitoj biografiji; književnopovijesni i književnokritički prilozi o njemu obiluju općim mjestima u istinitost kojih se ne sumnja jer ih više nije moguće potvrditi. Dynak ispravno podcrtava, zadaća nam je uvažiti i taj mitski sloj jer je preživio cijelo stoljeće kritičke refleksije, te nabraja o kojim je općim mjestima riječ (1981: 76): najprije, razdoblje do prvoga dolaska u Poljsku, tzv. njemačka rana faza, za koje se oblikovao niz programskih dihotomija koje će zadugo pratiti potonja kritička čitanja (poljskost/europejstvo, lokalnost/univerzalnost, uloga „żołnierza kierunku“ u njemačkoj sredini); kad je dospio u jesen 1898. u Krakov, već je dotadašnjom biografijom bio predodređen za vođu novoga pravca, „na którego czekała literatura polska“ (ibid.). I naraštaj tadašnjih pozitivista bio je fasciniran njegovom pojavom: poznato je da je B. Prus u književnoj kronici u listu *Kurier codzienny* (1899, br. 15, *Kronika tygodniowa. Młoda literatura polska*) pozdravio s odobravanjem „mladu književnost“ koja „kipi od života“ (ibid.). Przybyszewski se kretao u javnom životu senzacionalistički, ekscentrično, uklopivši se u stereotip o piscu larpurlartistu. Mit o Przybyszewskom ima dvije sastavnice (Dynak 1981: 78) koje mu jamče trajanje: univerzalnost i poljskost. U njegovim gledištima ima indiferentna stava prema aktualnim pitanjima, ali ne i prema poljskosti kao takvoj. Takva podvojenost još je više pridonijela stereotipizaciji jer je metafizički sloj usmjerio njegove pristaše prema pojmu proroka (*wieszca*), a njegovo se porijeklo (velikopoljsko-kujavski kraj) uzimalo za dokaz sarmatskoga identiteta (ibid.: 79). Kraj XIX. stoljeća još se, vidimo, njihao između modernizma i starih tradicija. Reakcije u književnom životu na njegovu osobu zasebna su tema književne povijesti (u satiričnom tisku stotine su priloga posvećene toj temi, usp. Dynak 1981: 73–74). O Przybyszewskom kao o glasonoši europskoga i slavenskoga „pobratimstva“ pisao je Josip Kosor (*O Przybyszewskim-człowieku*, u: *Nowa reforma*, 1922: 60) pa Przybyszewski za međuraća i u našoj kritici postaje metonimija „legende o Mladaj Poljskoj“, formira se pišćev *vie romancée*.

Casus Przybyszewskoga nije samo pitanje kako književna povijest tumači kritičku refleksiju o piscu nastajalu za njegova života niti je to samo pitanje recepcije književnosti; u tim područjima njegovo se djelo odavna pokazalo potentnim. Koliko god bila privlačna legenda o Przybyszewskom kao o čovjeku, o tome se gotovo ništa ne može pouzdano znati. Ostaje tekst kao jedina realnost. To je uostalom posve u skladu s uvjerenjem i samoga Przybyszewskoga, kako je iznio problem u *Szopen a Naród* (1910: 12): „Biografja Szopena, jako człowieka, dla jego tworcu, który nas jedynie obchodzi, jest rzeczą dość obojętną, a poza tym wdzieranie się w tajemnice życia prywatnego artysty tak olbrzymniej miary, jak Szopen, byłoby co najmniej ordynarnym“.

Bibliografija

- Benešić, Julije. 1910. Umjetnost gole duše. *Savremenik* 5(4). 254–256.
- Bolecki, Włodzimierz. 2002. Modernizm w literaturze polskiej XX wieku (rekonesans). *Teksty Drugie* 4. 1–34.
- Brzozowski, Stanisław. 1910. *Legenda Młodej Polski. Studia o strukturze duszy kulturalnej*, 2. wydanie. Księgarnia Polska B. Połonieckiego. Lwów.
- Compagnon, Antoine. 2020. *Antimodernisti*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Dynak, Józef. 1994. *Przybyszewski. Dzieje legendy i autolegendy*, Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej. Wrocław.
- Dynak, Stanisław. 1981. Stanisław Przybyszewski w świetle legendy i satyry polskiej. *Słowianie w świecie antynorm Stanisława Przybyszewskiego*. Ur. Janaszek-Ivaničková, Halina; Madany, Edward. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław, 73–112.
- Galecki, Tadeusz; Bytkowski, Zygmunt. 1902. *Charakterystyki literackie. Żeromski–Przybyszewski. Sv. II/7*. Księgarnia H. Altenberga, Księgarnia E. Wende. Lwów–Warszawa.
- Głowiński, Michał. 1995. Trzy młodopolskie manifesty literackie. *Pamiętnik Literacki* 86, 2. 87–104.
- Helsztyński, Stanisław. 1973. *Przybyszewski. Opowieść biograficzna*. Ludowa Współdzielnia Wydawnicza. Warszawa.
- Irzykowski, Karol. 1926. Pierwszy bilans Przybyszewskiego i jego autorehabilitacja. *Wiadomości Literackie* 49. 6.
- Irzykowski, Karol. 1980. *Czyn i słowo. Glosy sceptyka*. Wydawnictwo Literackie. Kraków.
- Jakusz, Marcin. 2023. Więcej bajki niż bajronizmu. Karol Irzykowski, Stanisław Przybyszewski i egotyczna historia literatury w dwudziestoleciu pisana. *Prace Filologiczne. Literaturoznawstwo* 13(16). 369–389.
- Każmierczyk, Zbigniew. 2021. Słowiańskie *Dzieci szatana* – profetyczna powieść Stanisława Przybyszewskiego. *UWM Olsztyn, Acta Neophilologica* 23(1). 196–214.
- Kolbuszewski, Stanisław. 1959. *Romantyzm i modernizm*. Wydawnictwo Śląsk. Katowice.
- Košutić-Brozović, Nevenka. 1981. Stanisław Przybyszewski i chorwacka moderna. *Słowianie w świecie antynorm Stanisława Przybyszewskiego*. Ur. Janaszek-Ivaničková, Halina; Madany, Edward. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław, 275–301.
- Kravar, Zoran. 2003. *Antimodernizam*. AGM. Zagreb.
- Kravar, Zoran. 2005. Antimodernistički modernist. *Croatica et Slavica Iadertina* 1. 313–323.
- Krleža, Miroslav. 1975. *Panorama pogleda, pojmov i pojava, knj. 4. N–Sr*. Oslobođenje–Mladost. Sarajevo–Zagreb.
- Krzyżanowski, Julian. 1980. *Neoromantyzm polski 1890–1918*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław.

- Legutko, Grażyna. 2016. Pojęcie modernizmu w młodopolskiej krytyce literackiej. *Folia litteraria polonica* 3(33). 7–27.
- Leser, Zygmunt. 1900. *Neurastenicy w literaturze. Stanisław Przybyszewski*. Nakładem Księgarni Polskiej. Lwów.
- Markiewicz, Henryk. 1967. *Młoda Polska i »izmy«*. *Przekroje i zbliżenia. Rozprawy i szkice historycznoliterackie*. Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa.
- Matuszek, Gabriela. 2008. *Stanisław Przybyszewski – pisarz nowoczesny. Eseje i proza – próba monografii*. Universitas. Kraków.
- Matuszewski, Ignacy. 1902. *Słowacki i nowa sztuka (Modernizm). Twórczość Słowackiego w świetle poglądów estetyki nowoczesnej*. Gebethner i Wolff. Warszawa.
- Mencwel, Andrzej. 1976. *Modernistyczny antymodernizm. Stanisław Brzozowski. Kształtowanie myśli krytycznej*. Czytelnik. Warszawa.
- Nycz, Ryszard. 2002. *Literatura nowoczesna: cztery dyskursy (tezy)*. *Teksty Drugie* 4. 35–46.
- Nycz, Ryszard. 2013. *Język modernizmu. Prolegomena historycznoliterackie*. Wydawnictwo Naukowe UMK. Toruń.
- Przybyszewski, Stanisław. 1899. *Confiteor*. wolnelektury.pl/confiteor/ (pristupljeno 22. 5. 2024).
- Przybyszewski, Stanisław. 1902. *Na drogach duszy. Wydanie drugie*. L. Zwoliński i Spółka. Kraków.
- Przybyszewski, Stanisław. 1910. *Szopen a Naród*. Spółka Nakładowa. Kraków.
- Przybyszewski, Stanisław. 1917. *Młoda Polska. Najogólniejszy zarys. Szlakiem duszy polskiej*. Spółka Wydawnicza Ostoja. Poznań.
- Przybyszewski, Stanisław. 1926. *Moi współcześni. Wśród obcych*. Wydawnictwo Tygodnika Ilustrowanego. Warszawa.
- Przybyszewski, Stanisław. 1966. *Wybór pism. (Z psychologii jednostki twórczej. Chopin i Nietzsche. Confiteor. O »nową« sztukę. O dramacie i scenie. Powrotna fala. Requiem aeternam. Z cyklu Wigilii (Na tym padole płaczu). Złote runo. Homo sapiens (fragmenty). Z głęby kujawskiej (fragmenty). Moi współcześni (fragmenty)*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Przybyszewski, Stanisław. 1993. *Dzieci szatana*. Oficyna Literacka. Kraków.
- Przybyszewski, Stanisław. 1995. *Synagoga szatana i inne eseje*. Oficyna Literacka. Kraków.
- Przybyszewski, Stanisław. 2014. *Gody życia*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. Łódź.
- Przybyszewski, Stanisław. 2022. *Proza poetycka. Pentalogia: Requiem aeternam. Z cyklu Wigilii. De Profundis. Androgyne. Nad morzem*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków.
- Rogić Musa, Tea. 2024. *Iz rukopisne ostavštine Branka Vodnika: drama Sfinga. Dani hvar-skoga kazališta, 50*. Ur. Senker, Boris; Ljubić, Lucija; Glunčić-Buzančić, Vinka. HAZU, Književni krug Split. Zagreb–Split, 195–213.

- Stadnikiewicz-Kerep, Jadwiga. 1981. Przybyszewski w Chorwacji. *Słowianie w świecie antynorm Stanisława Przybyszewskiego*. Ur. Janaszek-Ivaničková, Halina; Madany, Edward. PAN, Instytut Słowianoznawstwa, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 303–331.
- Wierzbička, Małgorzata. 1981. Stanisław Przybyszewski i Antun Gustav Matoš. *Słowianie w świecie antynorm Stanisława Przybyszewskiego*. Ur. Janaszek-Ivaničková, Halina; Madany, Edward. PAN, Instytut Słowianoznawstwa, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 333–339.
- Wyka, Kazimierz. 1968. *Modernizm polski*. wolnelektury.pl/wyka-modernizm-polski (pristupljeno 22. 5. 2024).
- Wyka, Kazimierz. 2003. Programy, syntezy i polemiki literackie okresu. *Młoda Polska*, 2. *Szkice z problematyki epoki*. Wydawnictwo Literackie. Kraków.

PAN HYDE ŚRODKOWOEUROPEJSKIEJ MODERNY: PRZYBYSZEWSKI ANTYMODERNISTA?

W artykule proponujemy odczytanie twórczości Stanisława Przybyszewskiego w kontekście środkowoeuropejskiego antymodernizmu. Komentujemy kwestię antymodernizmu Przybyszewskiego biorąc pod uwagę chorwacko-polski porównawczy kontekst historyczno-poetycki. Antymodernizm rozumiemy jako jedną z tradycji literackich środkowoeuropejskiego *fin de siècle*. Literacki antymodernizm opiera się na krytycznym podejściu do modernizmu jako paradygmatu; antymodernizmu z końca XIX w. nie można mylić z antymodernistycznymi tendencjami romantyzmu (będącymi reakcją na racjonalizm oświeceniowy) ani z postmodernistyczną krytyką nowoczesności i modernizmami pierwszej połowy XX wieku. U podstaw poetyki antymodernistycznej leży nieufność do procesów modernizacyjnych w społeczeństwie i sztuce. Elementy antymodernizmu przejawiają się na poziomie wybranych fragmentów twórczości Przybyszewskiego, kiedy mówimy o następujących zjawiskach: irracjonalizm; niechęć do racjonalizmu i pragmatyzmu; rozumienie religii jako systemu mistycznego, a nie jako systemu wierzeń ugruntowanych instytucjonalnie; rozumienie społecznego systemu jako abstrakcji, a nie zbioru realnych relacji; napięcie dążeń pasywnych i aktywistycznych; przekonanie o intelektualnym regresie nowoczesności w stosunku do przeszłości, szczególnie zaś - skupienie się na subiektywności (świadomość, duch, dusza). Celem artykułu nie jest kwestionowanie Przybyszewskiego jako kanonicznego autora modernizmu, ale otwarcie możliwości odczytania fragmentów jego twórczości w kontekście antymodernizmu.

Słowa kluczowe: Stanisław Przybyszewski, antymodernizm, środkowoeuropejska moderna, *fin de siècle*, chorwacka moderna literacka, Młoda Polska

**MR. HYDE OF CENTRAL EUROPEAN MODERNITY:
PRZYBYSZEWSKI AS AN ANTI-MODERNIST?**

In the article we offer a reading of Stanisław Przybyszewski in the key of Central European anti-modernism. We comment on the issue of Przybyszewski's anti-modernism with regard to the related Croatian-Polish historical-poetic comparative context. We understand antimodernism as one of the literary traditions of the Central European *fin de siècle*. Literary antimodernism is based on a critical attitude towards modernity as a paradigm; anti-modernism from the end of the 19th century cannot be confused with the anti-modernist tendencies of romanticism (which were a reaction to the rationalism of the Enlightenment) or with the postmodern critique of modernity and the modernisms of the first half of the 20th century. Distrust in modernization processes in society and in art is at the basis of anti-modernist poetics. Anti-modernism can be observed at the level of selected parts of Przybyszewski's oeuvre, more specifically in the following concepts: irrationalism; aversion to rationalism and pragmatism; the understanding of religion as a mystical system and not as a system of institutionally based beliefs; the understanding of the social system as an abstraction - rather than as a set of real relations; the alternation of passive and activist aspirations; the conviction that modernity is intellectually regressing in comparison to the past; and especially in the focus on limited subjectivity (consciousness, spirit, soul). The article is not about questioning Przybyszewski as a canonical modernist author, but about opening up the possibility of reading parts of the oeuvre in the key of modern anti-modernism.

Keywords: Stanisław Przybyszewski, anti-modernism, Central European Modernism, *fin de siècle*, Croatian modernism, Polish modernism